

Bódiss Tamás

A genfi zsoltárok időszerű zenei kérdései, különösképpen a sorkapcsolatok terén

A Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelenő *Psalterium Ungaricum* dallamközlésének alapja egyrészt az 1607-es első megjelenés,⁷ másrészt a teljes genfi zsoltárkönyv első, 1562-es kiadása.⁸ Ez utóbbi figyelembe vétele azért indokolt, mert ez a széleskörű összefogással és az akkoriban igen magas példányszámban megjelent gyűjtemény kottairásában is gondos, megbízható. Nem véletlen, hogy a mai európai protestáns énekeskönyvek is —dallamközlésükben— ehhez igazodnak.⁹

Bódiss Tamás (Budapest) a Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének tanára, a Kálvin téri templom organistakántora. A Magyarországi Református Egyház országos egyházzenei előadója.

A zsoltárdallamok közlésének kérdései mind a mai napig sok vitát gerjesztenek. A dallamok lejegyzéséhez a reneszánsz utolsó századában szokásos *menzurális notációt* használták. Ezt a számunkra ma már régies, sarkára állított négyszögekből álló (ezért kvadrátnak nevezett) kottaképet a magyar református énekeskönyvek egészen 1877-ig megtartották. Csak ezt követően jelentek meg „modern” kottaképzű közlések, melyek azonban már mellőzték a zsoltárdallamok ritmikai arculatát és egyenletes félértékű hangokat használtak. A XX. század harmadik évtizedében a fentebb már említett jugoszláviai énekeskönyv, majd az 1948-tól bevezetett magyarországi református énekeskönyv tért vissza az eredeti —de már modern kottakép szerinti— genfi ritmushoz.

Kiadványunkban a ma alkalmazott általános átírási elveket alkalmaztuk. A dallamokat az eredeti C-kulcsok helyett violinkulcsban közöljük. A hangnem tekintetében elsősorban az énekelhető hangmagasságot vettük figyelembe, törekedve arra, hogy legfeljebb 2 b előjegyzést használjunk.

⁷ A kiadvány digitális formában elérhető a Debreceni Református Kollégium honlapján, a digit.drk.hu/?m=lib&book=6&view=image&p=1, illetve a silver.drk.hu → Könyvtár → E-könyvtár → A Nagykönyvtár Elektronikus könyvtára → Gyűjtemények → Régi magyar könyvek (1500-1711) → Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum; Kis catechismus útvonalon.

⁸ Mind a szövegeknél, mind a zenei forrás tekintetében irányadó a Magyarországi Református Egyház Zsinatának kiadásában megjelent, a fentebbi 6. lábjegyzetben említett kötet, mely a dallamok tekintetében az 1562-es kiadást veszi alapul. E könyvben további fontos információk és források találhatóak a 467–477. oldalakon.

⁹ Az Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie (IAH) keretén belül történt meg-egyezés alapján jelenik meg így többek között a német *Evangelisches Gesangbuch* (1996), a svájci *Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz* (1998), valamint legújabbban a holland protestánsok új énekeskönyve: a *Liedboek* (2014).

A zsolnárdallamok kétféle hangértékkel élnek. Az alap (mérő) a szár nélküli *semibrevis*, a szárral ellátott hangjegy pedig a kisebb értékű *minima*. A mai átírási gyakorlat szerint az előbbi helyett félértékű, az utóbbi helyett negyedhangot alkalmaztunk. Fontos tehát tudni, hogy zsolnárdallamok éneklésénél nem a manapság általános negyed-, hanem a „régiesebb” félhang a mérőütés. A dallamok záróhangja az eredetiben minden esetben fekvő téglalap alakú, száras hang: *longa*. E záróhangnak nincs metrikus értéke. Átírásunkban az eredeti *longa* helyett egész értékű hangot alkalmazunk. Ha következő versszakkal folytatjuk az éneklést, akkor két egységig tartjuk ki a záróhangot, majd egy mérőütés (félértékű szünet) alatt levegőt véve folytathatjuk az éneklést. Befejző vers esetén a záróhangot egyszerűen megállunk.

A reneszánsz kottairás ugyanúgy használja a felfelé és a lefelé módosító jeleket (*b* ill. #), de a kottairás szabályai szerint (ütemvonal hiányában) ezek csak az utánuk álló, illetve egymást követő azonos hangokra vonatkoznak. Pótoltuk a legrégebbi kiadásokban nem szereplő, de a korabeli konvenciók szerint egyértelmű, sorvégi dallamzáratoknál („völgy-motívum”-oknál) hiányzó módosítójeleket. Ezeket nem a megfelelő hangjegy felett, közreadói javaslatként, hanem —gyakorlati szempontból— magában a főszóvegben, a megfelelő hangok előtt jeleztük.

Egyes zsolnárok rövid verssel (fél- vagy csonka vers) végződnek. Ennek oka az, hogy egy strófa általában 2–3 bibliai vers tartalmát sűríti, így az utolsó strófáknál néha idő előtt „elfogy a szöveg”. Az eredeti kiadásokban ezeket a rövid (csonka) versszakokat a kottában nem jelölték, később a dallam eme helyére ütemvonalat helyeztek. Mi a félvers helyét kettős ütemvonallal jelöltük. Ugyancsak kettős ütemvonalat alkalmazunk a 18. zsolná 4. sora végén, de itt nem a félversesség miatt. E zsolná ugyanis különleges formájú: nem az utolsó verse csonka, hanem —így is mondhatjuk— az első verse. Az első négy sor után ugyanis újra kezdődik a dallam, de a további strófákban ez már nem így történik. A zsolnáversek tehát az első strófa kivételével 8-sorosak. Az első négy sort a későbbi kiadások —egyszerűsítvén a kottaképet— ismétlőjelbe tették. Ez viszont zavart okozott, mert a szöveget tévedésből átosztották 4+8-, azaz 12-soros versekre, de ennek következtében a zsolná végén maradt egy 4-soros csonka versszak. Maga Szenci Molnári Albert is „örökölte” ezt a hibát. A XVIII. zsolnárnál most —Szencit és a mai református énekeskönyvet is korrigálva— visszatérünk az eredeti versbeosztáshoz, a kettős ütemvonalat pedig az első versszak egyedi formai megoldása miatt alkalmazzuk.

A zsolnárokban a dallamsorok igen változatos módon ismétlődnek. Ez leggyakrabban a középkori —Bar-formájú— német mesterdal első tagjának (Stollen) megismétléseként jelentkezik. Ezentúl azonban a genfi dallamok közepén is gyakran duplázódik egy-egy rövidebb dallamsor. A kottakép rövidítése érdekében ezeket is ismétlőjelbe lehetne tenni, ez azonban —azon túl, hogy formailag is áttekinthetetlené teszi a strófaszervezetet— félreértéseket, tévedéseket is okozhat. (Ezek egy példáját fentebb említettük.) Az 1562-es első teljes

zsoltárkiadás —a korábbi közreadásokkal ellentétben— nem használja az ismétlőjelet. Szenci-kiadások a kezdő dallamsoroknál gyakran alkalmazzák, ám nem következetesen; a kezdeti használat után több más hasonló helyen kiírják az ismétlődő dallamokat.

Közreadásunkban az ismétlődő *első* dallamszakaszoknál a rövidített közlési formát alkalmazzuk, mert úgy véljük, ezt a formai jegyet a kezdő dallamsorok ismétlőjeles közlése jól szemlélteti, nem nehezítvén a kottaolvasó dolgát. A strófa közepén ismétlődő dallamsorokat egy zsoltár kivételével mindig kiírjuk. A kivétel a 10 sorból álló 122. zsoltár, melynek minden második dallamsora ismétlődik (ABB CDD EFF G), így éppen ez az ismétlőjeles forma mutatja szemléletesen a zsoltár dallamszerkezetét.

A sorok tagolásának kérdése

A zsoltárdallamok sorvégeit a régi kiadásokban általában egységnyi szünettel (pausa) jelölték. A sorvégek jelölésére a későbbi századokban többféle jelet is alkalmaztak: ütemvonalat, kettős ütemvonalat vagy koronát (fermáta). Az utóbbi évszázadban igen sok vita zajlott: vajon a sorvégi szüneteknek menzurális (időbeli) értékük is, vagy csak formai tagoló szerepük van? Másképpen fogalmazva: meg kell-e állni a sorok végén, és ha igen, mennyi időre?

A kérdésben egyértelmű eligazítást találunk Maróthi György 1740-ben megjelent, a négyszólamú zsoltárkiadást előkészítő, kottaolvasásról szóló útmutatója. Ebben ezt olvassuk: „A pausa olyan jel, amelyből megtudjuk, hol kell megállni az éneklésben? Ez rend szerént olyan, mintha a Scala lineájában egy kis szegecske volna ütve”. Az 1756. évi újrakiadás —melyet már Varjas János készített el— így folytatja: „De ebben a nyomtatásban a Pausa egészkeresztül való linea. Ahol ilyen pausa van, meg kell szünni, annyi ideig, amíg egy egész (vagy kerek) kótát énekelni.”¹⁰

A mai református énekeskönyv —a holland Hendrick Hasper hatására— a sorok végén kétféle divíziós jelet használ, mellyel a zsoltársorok kettes, illetve hármas összetartozását sugallja. A mai európai énekeskönyvek és a genfi zsoltárok közreadásai ennek ellenében egységesen visszatértek az 1562-es zsoltárkiadás szünetjeleihez, és e meggondolások alapján mi is a sorvégi szüneteket alkalmazzuk.

A sortagolások, vagyis a sorok egymáshoz kapcsolásának problémaköre azonban ezzel még korántsem teljes. A továbbiakhoz először be kell mutatnunk a dallamsorok egymáshoz kapcsolódásának négyféle módját:

Hosszú záróhang és egységnyi szünet — ez a legáltalánosabb sorkapcsolat.

Hosszú záróhang és „felező” szünet, rövid hanggal induló következő sor esetén — pl. az 1. zsoltár 1–2. soránál. *Megjegyzés:* közreadásunkban a követ-

¹⁰ CSOMASZ Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Budapest 1978. 100.

kező sor első (rövid) kezdőhangjának felütéses, súlytalan voltát érzékeltetendő az ehhez tartozó (szintén rövid) szünetet mindig ide, és nem az előző sor végére helyeztük.

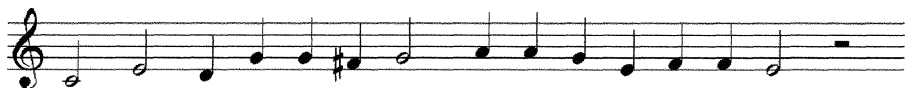
Hosszú záróhang, és szünet nélküli következő sorkezdet — a 81, 133, 150. zsoltárban, valamint különleges, egyedi összefüggésben a 48., 52., 75. és a 97. zsoltárban.

Rövid záróhang, és szünet nélküli, rövid sorkezdet.

A harmadik, de különösen a 4. esetben a dallamsorok egymásba olvadnak, egymásba hajlanak át. Ez a jelenség — melyet a verstanból átvéve „enjambe-ment” névvel illetünk— 22 zsoltárban fordul elő, mégpedig a legváltozatosabb formában és összetételekben. A soráthajlások rövid sorpárok között (pl. 5-5 szótagos sorpárok közül a 47. zsoltárban) éppúgy előfordulnak, mint hosszabb-rövidebb sorkapcsolatokban (pl. 9-es és 6-os sorok között a 20. zsoltárban), de egészen hosszú sorok is egymásba ölelkeznek (mint pl. 11-es sorok a 23. vagy a 32. zsoltárban). Vannak zsoltárok, ahol ez a technika minden sort érint (41., 47., 99., 123.), általában azonban csak 1–2 sorpárt. Több esetben teljesen tudatos a strófán belüli, ráadásul azonos szótagszám melletti, de különböző sorkapcsolások alkalmazása. A 7-6-os szakaszokból építkező 128. zsoltárban az első két sorpár összeölelkezik, míg a másik kettő szünettel szétválik. Még változatosabb sorkapcsolások alkotják a —kottapéldaként itt is szemlélhető— 7-es sorokból épülő 75. zsoltárt. Az első sorpár a fenti 4-es forma szerint ölelkezik, a második a fenti 3-as szerint, hosszú hangokkal illeszkedik egymáshoz, míg a harmadik sorpár szünettel válik el (1-es forma). Meg kell állapítanunk, hogy a sorok különböző egymáshoz illesztése kétségtávol tudatos zenei-szerkezeti elvekről tanúskodik.

1. Di - csé - rünk té - ged, Is - ten, Di - csé - ret le - gyen né - ked,

Mert az te di - cső ne - ved Hoz - zánk kö - zel jött hí - ven,

Mi a - zért csu - dá - i - dat Hír - det - jük jó - vol - to - dat.

A virtuóz formálás és a nagy formai változatosság nem kis nehézséget okoz a gyülekezeti éneklésben, ahol —gyakorlati okokból— éppen az egyszerűség kell érvényesülnön. Ezt minden biztonnyal érzékelték már a XVI. században is. Mint azt Fekete Csaba és munkatársai kimutatták,¹¹ Szenci Molnár Albert nem az eredeti, 1562-es, hanem minden biztonnyal az 1573-as és azt követő Lobwasser-kiadások, valamint az azokon alapuló pfalzi zsoltárkönyvek kottaképet vette alapul. A *Psalterium Ungaricum* a fenti 3-as típusú (szünet nélküli) sorkapcsolatokat teljesen megszüntette, szünetekkel egészítve ki a sorok végét. A 22 „áthajlásos” zsoltárból csak hetet (20., 47., 61., 99., 121., 138. és 149.) hagyott érintetlenül, a többi általában 2-es típusúra cserélte. (Hosszú záróhang, felező szünet, rövid sorkezdet.)

A gyülekezeti éneklés szempontjából teljesen érthetőek a változtatások. Különösen a nagy szótagszámú sorpárok (a 23., 32., 50., 57., 79. és a 110. zsoltárban) kapcsolódásánál van szükség valódi megállásra és legalább egy gyors levegővételnél időre.

Hosszú mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy közlésünkben mind a művészi, mind a gyakorlati elvet érvényesítjük. Más szóval: fő szöveggént az eredeti (1562-es) kiadást adjuk, a Szencinél található változásokat a kottakép felett kis hangjegyekkel jelezzük. Ezeket azonban —annak következtelenségeit kijavítva— megszürtük, ami azt jelenti, hogy csak a 8 és annál hosszabb szótagszámú soroknál jelöljük a gyülekezeti éneklésben ajánlatos Szenci-féle megoldást.

Az alábbiakban összefoglaló táblázatban szemléltetjük a fent tárgyalt (3. és 4. típusú) sorkapcsolatokat.

Sorkapcsolatok a genfi zsoltárdallamokban:

138	8, 4 5, 8, 4 5, 8, 4-5, 8, 4-5	SZMA is	4-5
47	5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5	SZMA is	5-5
99	5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5, 5-5	SZMA is	5-5
97	6, 6 7, 7, 6, 6, 6-6, 6		6-6
92	7-6, 6-7, 7-6, 6-7		7-6
128	7-6, 7-6, 7, 6, 7, 6		7-6
75	7-7, 7 7, 7, 7		7-7
121	8, 6-6, 8, 7-7	SZMA is	7-7
61	8-4, 7, 8-4, 7	SZMA is	8-4
43	9, 8, 9, 9, 8-6		8-6
52	9 6, 9 6, 8-6		8-6
20	9-6, 9-6, 9, 7, 9, 7	SZMA is	9-6

¹¹ FEKETE Csaba: „A genfi zsoltárok elterjedése hazánkban”, in *Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásairól*. Szerk. Fazakas Sándor. Budapest, 2009. 193–197. A jelzett oldalak lábjegyzeteiben további bibliográfiai anyag található.

149	9, 9, 9-7, 8, 8, 8-6	SZMA is	9-7
41	10-6, 10-6, 10-6, 10-6		10-6
50	10, 10, 10, 10-11, 11		10-11
123	10-6, 11-7, 11-7, 10-6		11-7
57	10, 10, 11-10, 11		11-10
110	11, 10, 11-10		11-10
23	11, 11, 11-11, 11, 11		11-11
32	11-11, 10, 10, 11, 11, 10, 10		11-11
79	11, 11-11, 11, 6, 6, 7, 6, 6, 7		11-11
48	8, 8, 9, 9, 7, 7, 8, 8, 8, 8		
56	10, 10, 10 7, 11, 11, 11 6		
81	5 6, 5 6, 5 6		
133	11 11 8, 10, 10, 8		
150	7 7, 7 7, 8, 7, 7, 8		

Magyarázat:

1. oszlop: a zsoltár sorszáma,
2. oszlop: a sorok szótagszáma alapján felépült strófaszerkezet. A számok közötti vessző a szünetes sorvéget jelenti (1. forma), a kötőjel a nyolcadvégekkel egymásba ölelkező sorpárokat köti össze (4. forma), bármelyik hiánya pedig azt, hogy nincs szünet a negyedhangokkal kapcsolódó sorok között. (3. forma)
- a 3. oszlop jelzi azt a hét zsoltárt, ahol Szenci Molnár-kiadások egyeznek a genfi kiadással, végül a
- a 4. oszlop jelzi az adott zsoltárban szereplő, legnagyobb szótagszámú „ölelkező” sorokat.